

Романова В.О.*

«СВІТОСИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ІММАНУЇЛА ВАЛЛЕРСТАЙНА»

У статті дається аналіз основних ідей світосистемного підходу І. Валлерстайна, категоріального апарату теорії, виникнення капіталістичного світ-економіки, особливості його еволюції, складові частини та характер взаємовідносин між ними. Розкривається погляд Валлерстайна на ідеологію лібералізму та наводяться футурологічні прогнози соціолога щодо розвитку глобальної світ-системи.

Ключові слова: світ-система, світ-економіка, капіталізм, лібералізм.

The article is dedicated to analysis of principal ideas of I. Wallerstein's world-system approach, categorical framework of the theory, origin of capitalist world-economy, peculiarities of its evolution, constituent parts and character of relations among them. The view of Wallerstein on the ideology of liberalism is considered and futurological prognoses of the sociologist regarding the development of global world-system are cited.

Keywords: world-system, world-economy, capitalism, liberalism.

Іммануїл Валлерстайн — американський соціолог, один з провідних теоретиків сучасного наукового напрямку, відомого як світосистемний аналіз.

Народився в Нью-Йорку 28 вересня 1930 року. Закінчив Колумбійський університет із ступенем доктора соціології (1959 р.). Працював в Колумбійському університеті (1958-1971), Університеті Мак-Гіла (1971-1976), Бінгемтонському університеті (1976-1999). З 1976 по 2005 рік керував організованим ним Центром Фернана Броделя по вивченню економік, історичних систем і цивілізацій при Бінгемтонському університеті. В 1994-1998 рр. був президентом Міжнародної соціологічної асоціації. З 2000 року І. Валлерстайн — старший науковий співробітник Єльського університету.

Одним з провідних понять, що характеризують світову історію в цілому, і особливо сучасність в її онтологічному, екзистенціальному, аксіологічному, етичному, соціальному, геополітичному та інших аспектах є «образ світу» (О. Шпенглер) або «картина світу» (М. Гайдеггер). Картина світу — мозаїчне утворення, можна говорити про релігійно-міфологічну, наукову, естетичну, соціальну, політичну, а також економічну картину світу.

В основі сучасної картини світу лежить поняття світового порядку (World Order) як розуміння певної розстановки і динаміки сил на світовій арені (World Arena). Існує безліч концепцій, що відображають собою справжній і прогнозований світовий порядок. В рамках даної статті автор зупиниться на розгляді концепції світосистемного аналізу у викладі Іммануїла Валлерстайна, яка в останні два десятиліття перетворилась на впливовий напрямок сучасної соціальної теорії.

* аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Науковий керівник: д. і. н., проф. Манжола В.А.

Цей підхід був розроблений в 1970-ті роки А.Г. Франком, І. Валлерстайном, С. Аміном, Дж. Аррігі. Якщо А. Р. Франк вивчав досвід Латинської Америки, а С. Амін – арабських країн, то І. Валлерстайна цікавила світосистема як така, як певний концепт, що відображає певне положення справ у світі, в його генезисі, становленні та заході. Ядром його теоретичного аналізу виступає, по-перше, історія, оскільки мова йде про справді безпрецедентну за ступенем детальності спробу проаналізувати історію та суть капіталізму від витоків до наших днів. По-друге, економіка: економічна система як специфічна галузь буття, що синтезує в собі як матеріальні, так і духовні елементи. Звідси зрозуміло, що культурно-онтологічною основою світосистемного аналізу виступає як марксизм, так і західний неомарксизм, особливо в особі представників франкфуртської школи – Т. Адорно, М. Хоркхаймер, Г. Маркузе та ін. Нарешті, по-третє, теорії розвитку складноорганізованих структур (школа циклізму, загальна теорія систем, синергетика), які забезпечили І. Валлерстайну понятійний та пізнавальний апарат. Сукупність позначених аспектів зумовили той факт, що світосистемний підхід став важливою соціально-економічною, історичною та політологічною моделлю з високою, що дуже важливо, пояснювальною здатністю.

Ключовим і в той же час найскладнішим аспектом будь-якої наукової доктрини виступає її понятійний або категоріальний апарат, і це особливо виявляється при перекладі даної доктрини іншою мовою. Теорія І. Валлерстайна тут не виключення. Центральними поняттями світосистемного аналізу І. Валлерстайна виступають: 1) world-system, що перекладається як «світосистема» або «світ-система», наявність в якій певних економічних, політичних, культурних процесів забезпечує її цілісність; 2) world-empire – «світоімперія» або «світ-імперія» як спосіб існування світу-системи, відмінний від міні-системи як первісного примітивного протосоціуму; 3) world-economy, відносно якого переклад «світова економіка» не відображає його специфіки, звідси подвійне трактування: а) «світ-економіка» як універсальне поняття, що розкриває світ як певну економічну цілісність, де економіка виступає провідною сферою суспільної діяльності – ланцюги виробничих структур, взаємодія яких здійснюється шляхом нерівного обміну між периферією та ядром; б) «світоеконіміка» – це термін, який характеризує географічне розповсюдження світу-економіки на всю земну кулю; 4) core – серцевина, ядро, центр світосистеми, ринкова монополія; 5) periphery – периферія, околиця світсистеми, що є великою зоною, найбільш бідною і чисельною, такою, що займає підлегле положення в прийнятій системі розподілу праці; 6) semiperiphery – напівпериферія – посередницька зона між ядром і периферією, що займає за рівнем свого розвитку проміжне положення; 7) developmentalism – девелопменталізм, тобто використовується транслітерація, оскільки варіант «концепція розвитку», на думку перекладачів, дуже широко і неточно передає сенс того, про що пише І. Валлерстайн; 8) geoculture – геокультура як система цінностей та основних правил, які свідомо і несвідомо, керують заохоченнями та покараннями в суспільстві і створюють систему ілюзій, які повинні переконувати членів суспільства в її легітимності; 9) ideology – ідеологія як загальна довгострокова політична програма, направлена на мобілізацію більшої кількості людей; 10) status group – статусна група як певна соціальна одиниця; 11) class – клас як певний спосіб організації статусних груп відповідно заданим цілям та завданням [5, с.211].

З корпусу перекладених і опублікованих праць І. Валлерстайна [1-6] робота «Аналіз світових систем і ситуація в сучасному світі» [2] є свого роду пропедевтикою або введенням, оглядом того, що представляє собою «світосистемний аналіз». З погляду концептуального осмислення даної книги має сенс зупинитися на чотирьох ключових віхах: 1) зміст роботи; 2) суть світ-системного аналізу; 3) основні риси генезису, становлення і заходу капіталістичної світ-системи; 4) виникнення, специфіка та криза лібералізму.

Змістовно робота складається з серії нарисів, розбитих на два великих розділи. Перший – «Сучасна світосистема: політична економія та геокультура», де розглядається генезис сучасної капіталістичної світосистеми, дається характеристика класоутворення в капіталістичній світоekonomіці, наводиться типологія криз у світосистемі, розкривається бінарна опозиція «національне/універсальне», показуються суперечності лібералізму. Другий – «Дилеми світового політичного розвитку та суспільні науки», де на основі критичного осмислення марксизму та марксизму-ленінізму проводиться аналіз феномена революції в світосистемі, розглядаються політико-економічні аспекти позиціонування Америки у світі, обґрунтовується агонія та крах лібералізму.

У Введенні до російського видання І. Валлерстайн дає коротку характеристику світосистемного аналізу [2, с.13-18]. Відправне питання – що є відповідною «одиницею аналізу»? Відповідь така – «історична система», існування та межі якої в довгостроковому плані визначаються розподілом праці в ній, тобто економічними показниками. Це розділення розкривається у двох площинах. Перша – капіталістичний світ-економіка, що зародився в XVI ст., і який зі своїм специфічним способом виробництва, логікою внутрішніх потреб, можливостями і породженою технологією до XIX ст. увібрав в себе весь світ. І тут якщо не особливість, то специфіка позиції І. Валлерстайна, що викликала численні суперечки в науковому світі: Радянський Союз розглядається ним не в рамках класичної бінарної опозиції «капіталістична/комуністична система», яка носить більше ідеологічний, ніж сутнісний характер, а як органічна і невід'ємна частина капіталістичної світекономіки. Друга площина – світ-імперії як фундаментальні економічні центри, що визначають та задають собою образ світу-системи. І. Валлерстайн в якості основних таких центрів бачить три: Сполучені Штати Америки, Європейський Союз і Японію, по відношенню до яких Росія і Китай як виробники і споживачі можуть бути якщо не конкурентами, через специфіку геополітичних чинників (величезні території, сепаратистські настрої, військово-промисловий комплекс та ін.), то зонами сприятливими для інвестицій.

Головною особливістю світ-системного аналізу є виділення одиниць більших, ніж окреме суспільство, що споріднює його з «цивілізаційним підходом». При цьому, в основі виділення цих утворень лежить не культура, а економіка, що, як вже було вказано, споріднює І. Валлерстайна з марксистським матеріалістичним розумінням історії.

Виникнення капіталістичного світу-економіки відноситься до XVI ст. Він базується на великому розподілі праці, обумовленому більше соціально, ніж географічно. Для капіталістичного світу-системи характерним є «осьовий поділ праці» – його складовими частинами виступають – ядро, напівпериферія, периферія. Ядро в результаті нееквівалентного обміну виграє, периферія – програє, а напівпериферія займає проміжне положення. В ядрі знаходяться високорозвинені держави, які домінують в економічних відносинах та отримують додатковий прибуток з всесвітнього поділу праці та визначають світову політику (в сучасному світі – це високорозвинені країни). Периферію світ-економіки складають країни, які постачають сировину країнам ядра і тому економічно та політично вони є залежними від останніх. Країни периферії керують слабкими корумпованими урядами (це слаборозвинені країни Азії, Африки, Латинської Америки). Напівпериферійні країни світ-економіки (держави Центральної, Східної Європи, країни Південно-Східної Азії, що швидко розвиваються) займають проміжне положення між державами ядра та периферії. Вони виробляють менш технологічну продукцію та є залежними від високих технологій країн ядра, але використовують свої переваги під час торгівлі з країнами периферії [2, с.43-44].

Відсталість країн периферії пояснюється за Валлерстайном цілеспрямованою політикою країн ядра – вони нав'язують підкореним країнам таку економічну спеціалізацію, яка зберігає лідерство розвинених країн. В ядрі існує історично змінний світовий лідер або

гегемон. Так, в XVII-XVIII ст. гегемоном виступала Голландія, в XIX ст. – Великобританія, в XX ст. – США. Проміжки між періодами гегемонії були заповнені економічним та політичним протиборством найсильніших в економічному відношенні держав (англо-французькі війни XVIII ст. Перша та Друга світова війни в XX ст.). На думку Валлерстайна, в сучасну епоху Америка втрачає статус абсолютного лідера: «США поки найсильніша держава в світі, – пише він – але це держава, що марніє» [3,с.11].

В застосуванні до сучасності світ-системний підхід І. Валлерстайна являє собою один із різновидів концепцій залежності (залежного розвитку). Критикуючи концепції модернізації з чисто практичної точки зору, він говорив: «Велика ілюзія теорії модернізації полягала в обіцянці зробити всю систему «ядром» без периферії. Сьогодні є очевидним, що це неможливо» [7, с.42].

Капіталістичний світ-економіка є неминуче поляризований на центр та периферію, і розрив між ними не лише не зменшується, а навпроти, безперервно посилюється. Перш за все відображається це в зростаючому зубожінні робочих мас периферійних країн [7,с.42].

Навколо капіталістичного світу-економіки знаходилися інші світи-системи – світи-арени, які ним поступово поглинулися. Капіталістичне суспільство складають «статусні групи» і «класи». Класи – такі статусні групи, які усвідомлюють свої інтереси і борються за них. Класів, згідно І. Валлерстайну, може бути не більше двох.

На противагу класичній марксистській позиції капіталізм, з точки зору І. Валлерстайна, виник не в результаті перемоги буржуазії над феодалами, а перетворення феодалів в буржуа. Включення в капіталістичну світ-систему йде поступово від більш близьких (Східна Європа) до віддалених (Америка, Кариби), і означає, по-перше, переорієнтацію виробництва для роботи на світовий ринок, по-друге, політичні зміни. Держструктури, класи і статусні групи уніфікуються відповідно до стандартів капіталізму. Час політичної трансформації кожної нової зони – 50-75 років. Основних напрямів розвитку капіталістичного світу-економіки два: 1) територіальне розширення, що означало периферизацію підпорядкованих зовнішніх арен; 2) боротьба за гегемонію в ядрі. Обидва процеси протікали відповідно до економічних циклів – за періодом експансії (А-фаза) слідував період застою (Б-фаза). Періоди розширення капіталістичного світу-економіки: 1) 1620-1660 рр.; 2) 1750-1815 рр.; 3) 1880-1900 рр. [4,с.134].

Схематично еволюція капіталізму складалася таким чином. У XVI ст. в його склад входить більша частина Європи (окрім Росії і Туреччини) та Іберійська Америка. У XVII ст. включається Північна Америка та Кариби. У XVIII ст. – Росія, Туреччина, Індія, узбережжя Західної Африки. У другій половині XIX ст. – решта Азії, Африка, Океанія.

Результатом останньої боротьби за гегемонію (1914-1945 рр.) стало панування США, що з 1967-1973 рр. хилиться до кінця. Найбільш вірогідний майбутній гегемон – Японія. США стануть її молодшим партнером, а Китай – їх загальною напівпериферією. Об'єднана Європа залишиться на другій позиції в ядрі, її напівпериферією буде Росія [4,с.156].

Лібералізм для І. Валлерстайна – ідеологія, створена для мобілізації людей і направлення їх в русло певної поведінки та життєвої позиції. Ключова властивість лібералізму – прагнення інституціоналізувати стихійний протест мас, експлуатованих капіталістичним світом-економікою, але при цьому, направити його так, щоб він не порушував нормального функціонування капіталізму, і більш того, навіть сприяв йому. Іншими словами, лібералізм – свого роду «пастка», в якій гасло «реформ існуючих структур» відволікає від очевидного висновку, що безжальна експлуатація закінчиться тільки зі світом-системою, який її породив. Це завдання, згідно І. Валлерстайну, лібералізм виконував впродовж двох сторіч: від Великої Французької революції (1789 р.) до падіння Берлінської стіни (1989 р.).

Цікава думка автора про те, що народжені разом з лібералізмом консерватизм і соціалізм виступають не опонентами або супротивниками, а його «аватарами» (модне нині слівце) або втіленнями. Лібералізм одразу проявив себе як системостворююча та системоскріплююча течія: з держав створюються нації і всі, хто проживає в межах держави вважають себе її громадянами шляхом юридичного визначення і закріплення даного поняття, мовної єдності на всій території країни, а також єдності освітньої системи, збройних сил, та расизму як проголошення однієї раси вищою. Консерватизм і соціалізм зазнали істотної трансформації. Представники консерватизму (Е. Берк, де Местр, де Бональд та ін.) прийшли до висновку, що в окремих випадках зміни в суспільстві є бажаними, коли виникає загроза настання інших, більш серйозних соціальних недуг. Так, в XIX ст. консерватори стали ліберал-консерваторами. Соціалізм же, як відомо, не тільки сприйняв світогляд змін, принесений Французькою революцією, але і висунув ідею або тезу про перманентну революцію (від К. Маркса та Ф. Енгельса до Л. Троцького та Е. Манделя) [6,с.103].

Лібералізм XX ст. від попереднього відрізняється тим, що класичні вимоги створення держави загального добробуту, введення загального виборчого права, дозволу робітникам обмежено брати участь в політичному житті та розподілі додаткової вартості виявилися недостатніми. Настала необхідність інтеграції широких сегментів працюючих класів в периферійних та напівпериферійних зонах світосистеми. Звідси, доктрини В. Вільсона і Ф. Рузвельта «про самовизначення націй». На їх основі можливі політична рівність націй, а також «девелопменталізм» – допомога розвинених країн економічному розвитку відсталих регіонів. Опонентом нової програми лібералізму спочатку виступив ленінізм, але коли світова революція відклалася на невизначений термін, було вирішено будувати соціалізм в «окремо взятій країні». А це вело в соціальному аспекті до рівноправної інтеграції СРСР в політичне співтовариство, індустріалізуючого економічного розвитку, а в ідеологічному – до антиімперіалізму, підтримки національно-визвольних рухів, тобто, по суті, революційного вираження ідеї В. Вільсона про самовизначення нації, а також створення системи націоналістичних і соціалістичних режимів, тобто до тієї ж доктрини девелопменталізму. І. Валлерстайн завершує, що ленінізм як великий опонент ліберал-соціалізму на національному рівні почав нагадувати його на рівні всесвітньому. Схожість же ленінізму та вільсоніанства він бачить в: 1) принципі самовизначення націй; 2) економічному розвитку всіх держав шляхом урбанізації, пролетаризації та індустріалізації; 3) вірі в наявність універсальних цінностей; 4) позитивізмі та цінності наукового знання; 5) вірі в прогрес людства для якого необхідна сильна централізована держава; 6) прихильності до народовладдя або демократії у формі, що дозволяє ухвалювати рішення фахівцям в області реформ [6,с.54].

Вказана ідеологія, згідно І. Валлерстайну, вичерпала себе до середини XX ст. Сигналом краху лібералізму та капіталістичного світу-економіки став 1968 р., що охарактеризувався серією соціальних хвилювань і конфліктів в усьому світі (Чехословаччина, Франція, Китай та ін.). Довіра ж до нього загублена в 1989 р. при демонтажі соціалістичної системи. Але це видимі наслідки, внутрішні ж причини крилися в сутнісних суперечностях, закладених в самій структурі капіталістичного світу-економіки: 1) розширення механізації виробництва; 2) зняття просторових обмежень на обмін товарами та інформацією; 3) деруралізація (спустошення сільськогосподарського сектора) світу; 4) виснаження екосистеми; 5) високий рівень досягнення процесів праці грошовими відносинами; 6) конс'юмеризм або перетворення на товар самого процесу споживання [6,с.248]. Основні соціальні показники краху лібералізму: 1) застосування силових методів політики, провокаційна політика з боку країн «третього світу», що випробовує на міцність здатність центру підтримувати свою гегемонію; 2) небувалий розмах міграції з Півдня на Північ

завдяки сучасному рівню розвитку транспорту, глибина всесвітньої економічної та демографічної поляризації, розповсюдження демократичної ідеології, що не дозволяє країнам центру чинити ефективний опір; 3) посилення соціального хаосу та безладу в процесі поглиблення процесу демократизації [2,с.241].

Що стосується футурології та прогнозів американського вченого на майбутнє, то на його думку, сьогодні, коли завершилась двохсотлітня епоха лібералізму, глобальна світ-система до 2025-2050 рр. вступила в фазу зтяжної економічної і, як наслідок, політичної та соціальної кризи. Сучасна криза, згідно І. Валлерстайну, є біфуркативною, тобто, один невеликий імпульс може призвести до величезних та непередбачуваних наслідків, оскільки перетворення можуть йти в діаметрально протилежних напрямках. Ідеальний варіант він бачить в перебудові сучасного світу-системи на основі егалітарної та демократичної системи. І тут провідна роль належить інтелектуалам, задіяним у сфері соціальних і гуманітарних наук. Повинна бути раціональна дискусія з приводу створення нової утопістики – нового демократичного та егалітарного ладу – дискусія, з одного боку, максимально твереза, вільна від ілюзій старого світу, європоцентристської зарозумілості, з іншого, – альтернативна, така, що вбирає якомога більше нових і різних варіантів подальшого розвитку [2,с.322]. В тактичному плані дії І. Валлерстайн пропонує наступні імперативи: 1) відмова від боротьби шляхом захоплення державної влади, що містить в собі ризик нової легітимації світопорядку, що руйнується; 2) небажання брати участь в зусиллях пануючих шарів з «ремонт» системи з метою уникнення її реанімації; 3) політична інтеграція диференційованих соціальних груп на найрізноманітніших рівнях та в найрізноманітніших сферах життя для забезпечення максимальної участі всіх зацікавлених в результаті боротьби суб'єктів; 4) вимога від захисників статус-кво повного виконання всіх благ, що проголошувалися системою як невід'ємні, для того, щоб наочно оголити те, що ці права на ділі є вельми обмеженими [2,с.319].

В якості короткого висновку вбачається доцільним сказати на дві суттєві обставини, які характеризують ідейно-теоретичну спадщину І. Валлерстайна:

I. У світосистемній концепції американського соціолога центральним елементом аналізу виступають масштабні конструкції (світ-системи), реальність яких далеко не очевидна.

II. Особливістю вчень І. Валлерстайна є пріоритет, який віддається економіці на шкоду решти факторів соціальних змін.

Хоча багато суспільствознавців не погоджуються з Валлерстайном, світосистемна теорія здійснила великий вплив на зростання інтересу до історії як єдиного глобального процесу та сприяла народженню історичної глобалістики.

Список використаних джерел

1. Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Общая редакция Д. Скопина, Б. Кагарлицкого. – М.: Логос-Альтера, Ессе Ното, 2003.– 272 с.
2. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / Пер. с англ. П.М. Кудюкина под общей ред. Б.Ю. Кагарлицкого. – СПб.: Университетская книга, 2001. – 416 с.
3. Валлерстайн И. Закат американского могущества. США в нестабильном мире. — Космополис, 2004, № 1.
4. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / Пер. с англ. под ред. Б.Л. Иноземцева; Центр исследований постиндустриального общества. – М.: Логос, 2003. – 368 с.
5. Валлерстайн И. Миросистемный анализ: Введение / пер. Н. Тюкиной. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 248 с.

6. Валлерстайн И. После либерализма / Пер. с англ. М.М. Гурвица, П.М. Кудюкина, Л.В. Феденко под ред. Б.Ю. Кагарлицкого. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 256 с.
7. Валлерстайн И. Россия и капиталистическая мир-экономика, 1500 — 2010 // СМ. 1996. № 5. С. 42.